

DOBOS ISTVÁN

Korszakváltások a prózaíró Sötér életművében

Az évforduló figyelmeztet az ember alkotta mű halandó létére, s ez által a történelem időbeliségére. Ezért választottam Herder metszően pontos, Kantnak szegezett szavait előadásom jelmondatának, amely így szól: „Voltaképpen minden forgandó dolog önmagában hordja saját idejének mértékét; ez a mérce akkor is megvan, ha másik nincs jelen; nincs két dolog a világon, melynek ugyanaz lenne az időméréce [...]”¹ A német bölcselő alaptétele a mostani megemlékezésre vonatkoztatva intést is rejt magában. Azt sugalmazza, hogy a visszatekintő nem ítékezésre, de a szellemi hagyomány megértésére hivatott, mivel nem rendelkezhet a történelem örök mértékével.

Időtállónak azt a művet szokás nevezni, mely nem veszít megszólító erejéből a hatástörténet folyamatában. A prózaíró Sötér esetében nem túlzás elsüllyedt örökségről beszélni. Az utóbbi negyedszázadban megjelent irodalomtörténeti kézikönyvek nem tárgyalják önállóan regényeit és elbeszéléseit, s a főműnek tekinthető *Fellegjárásról* is legfeljebb csak érintőlegesen esik szó a magyar próza egyik korszerű kezdeményezésének a visszatérő példájaként. Ebből is látszik, hogy az irodalomtörténet idejének a mértéke sem állandó. A mű lényegénél fogva átminősül a befogadás történetében.

Feladatom, hogy nyomon kövessem a korszakváltásokat a prózaíró életművében. Az értelmezés vezérfonala szinte önként kínálkozik, hiszen Sötér alkotásaiban úgyszólván történelmi és művészeti korszakok adnak egymásnak találkát. Magától értetődő, hogy az irodalom-, a társadalom- és az esztétörténet határai nem esnek teljesen egybe jelen esetben sem. Összhang és feszültség egyaránt jellemzi a viszonyukat. A történeti időre nyíló távlatból a művek kifejezőmódja, s a megfogalmazott tapasztalatok egyaránt figyelmet érdemelnek. A korszakváltás a folytonosság megszakadását jelenti, az életmű ezzel szemben valamiféle egységre és állandóságra utal.

Az értelmezési keret kijelölésére hivatott bevezető fejtegetés után előadásom első részében távolnézetből veszem szemügyre a korszakváltásokat Sötér életidejére visszatekintve, s arra mutatok rá, hogy ebben az időszakban szinte kizárólag kibontakozó folyamatok megtörésének a sorozatát láthatjuk a magyar történelemben. A tanulmány második felében a művek poétikai megközelítésére összpontosítok, s amellet érvelek, hogy Sötér prózaeszménye lényegében 19. századi volt, az időben korábbit magasabb rendűnek tekintette, s a magyar irodalom történetéből addig hiányzó szemlélet- és elbeszélés módok utólagos megalkotására törekedett.

1 Johann Gottfried HERDER, *Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft* (1799), Berlin, 1955, 68.

Futó pillantást vetve a pálya alakulására, írói működése a Válaszban kezdődött, első novelláját Sárközi György közölte. Későbbi írásai a Nyugatban, a Napkeletben, a Vigiliában, majd a Magyar Csillagban jelentek meg, tehát a 20. század első felének leg-rangosabb, de különböző szemléletet képviselő folyóirataiban. Első regénye, a *Fellegjárás* 1939-ben jelentős visszhangot keltett, termékeny vita kíséerte, s ennek köszönhetően a szerző tartósan jelen volt a kortárs irodalmi életben. Huszonhat évesen úgyszólván beérkezett író, amikor a német megszállás bekövetkezik. *Két iskola* címmel ekkor írt, szokatlanul személyes hangvételű esszéjében a Ménesi út neve az örök szellemi Magyarországra emlékezteti, mindarra tehát, amire a magyar nép büszke lehet. Harmincegy éves, amikor a vesztes II. világháborút követően Magyarország szovjet fennhatóság alá kerül. Sötér 1951-ben termelési regényt ír a szegedi textilművekről. A fordulatszerű korszakváltozás azonban 1946-ban következik be a szépíró életművében, melynek magyarázatára a későbbiekben visszatérek.

Az életút előzőekben felvillantott adataiból levonható az a következtetés, hogy Sötér harminchat éves korára nyolc különböző uralmi rendszerben élt. Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó békeévében született, s a Kádár-rendszer összeomlásakor halt meg. A pálya ívét ezért sem egyszerű megrajzolni, nem szólva arról, hogy a művek azonossága is kérdéses. A *Fellegjárás* keletkezési idejének megjelölése: 1938–1976; a szerző szinte folyamatosan újraírta regényét.

Annyi bizonyos, hogy Sötér szépprózai alkotásainak tapasztalati terében a 20. századi magyar történelem és irodalom korszakváltozásai tűnnek elő. A formabontó kísérletek sem kivételek e szabály alól. A *Fellegjárás* kétségtelenül tudattalan lelki törtenések szertefutó megjelenítésével is kísérletezik, ám alapvetően nevelődési regény, a saját élet s a szenvedéllyel végzett hivatás megtalálásának a története. A mindent betöltő reménytelenség legyőzésének boldogító érzése mellett a baloldali diktatúrától való félelem is hangot kap a műben, s ez közvetlenül arra vezethető vissza, hogy az Eötvös Collegiumban kommunista összeesküvést lepleztek le. A magyar állam által Párizsba küldött ösztöndíjasként ismerkedett meg és kötött életre szóló barátságot az École Normale Supérieure-ben Jacques Voisine-nal (1914–2001), aki akkoriban még az Action Française körével rokonszenvezett. Sötér 1942-ben keletkezett *Kísértet* című regényének színtere Párizs, főhőse egy német ösztöndíjas, aki szellemi értelemben hontalanná válik, Flaubert igézetében él, de büszkén vállalja nemzeti gyökereit. Magyar diáktársa együttérzéssel formálja meg a német fiatalember alakját.

A kiterjedt életműben tallózva szembeötlő, hogy a két háború közötti időszakban milyen gyakran idézi fel az író fájdalmas gyermekkori emlékeit. A *templomrabló* című, 1943-ban megjelent regényében megelevenedik az I. világháborút követő időszak, az antant csapatok által megszállt szülőváros, Szeged megaláztatása, a proletárdiktatúra félelmetes légköre, s a régi Magyarország szétesése. Az 1943–1945 között írt *Búnbeesés* a budai középosztály értékörző magatartásának a hanyatlását mutatja be; a nemzeti függetlenségi eszme erőtlennek bizonyul a totalitárius ideológiák áradatával szemben. *Budai átkelés* című, 1946-ban közzétett novelláskötetének elbeszélője ostromozza a régi rend képviselőit, de az új világ híveinek kíméletlen hatalomépítésével kapcsolatban is hangot ad fenntartásainak, majd fordulatszerűen csatlakozik hozzájuk. A *Női portré*

kétségtelenül sematikus mű, kilenc évvel később azonban a szerző újra közli gyűjteményes kötetében, s ebből arra lehet következtetni, hogy várakozási horizontján a történelmi visszarendeződés jelent meg, illetve nem érzékelt éles korszakváltást az 1956 előtti s a forradalom leverése utáni időszak között. *Édenkert* című, 1959-es kisregénye a magyar baloldali mozgalom első nemzedékéhez tartozó költő alkotói válságáról s közelmúltbeli meghurcoltatásáról szól. Az 1974-ben keletkezett *Elveszett bárány*, valamint négy évvel későbbi folytatása, a *Budai oroszlán* alapján elmondható, hogy a prózaíró jövőre vonatkozó elvárásai s múltra vonatkozó értékelései jelentős mértékben nem változtak az életmű utolsó három évtizedében.

A korszakváltozásokra vetett átfogó pillantást élesítheti, ha az irodalomtörténész, aki nem ismerte személyesen a szerzőt, a továbbiakban a művek alkotásmódjára összpontosít, s kérdésektől vezérelve fordul az elfelejtett hagyatékhoz. Sőtér regényei, *keletkezési idejüktől szinte függetlenül* különös időutazásban részesítik az olvasót. Az elbeszélés tempója lassú, végtelen sok szünet, aprólékos leírás szakítja meg a történetmondást, a szereplők világára magabiztosan rátekintő *elbeszélő* hangja emelkedett: mintha egy évszázaddal korábbi irodalom világába érkeztünk volna. Ellenpróbaként számba vettem az író előremutató poétikai megoldásait, s úgy találtam, hogy 19. századi beszédmód szólal meg a kiváltképpen 20. századnak mutató részletekben is.

A *templomrabló* az I. világháború után bekövetkezett történelmi összeomlás megjelenítésével indít. Szeged kifosztását idézi fel szorongató látomásban. Félelem és kiszolgáltatottság határozza meg az ember helyzetét. Fekete-afrikai antant katonák őrzárata érzékelteti, hogy az élet kilépett megszokott medréből. A látható és az elképzelt város képe összemosódik a szereplő tudatában, s az áttűnéseknek az elbeszélő sem szab háttér. A hang azonban 19. századi:

Az égbolton sötét örvények kavarnak, az éjszaka lelkei most fürödnek a fekete vizekben... A szelet a visszhangos lépcsőházak, templomhajók ejtik rabul... Hány lélek távozik ez órában! Egyenként látja őket, kacskaringós útjokat; az elszálló lélegzet ott reked szeme előtt. [...] Ezekben a kései órákban lettek társai az óraütések, melyek elhaltak a torony körül vagy a lefüggönyözött szalonokban [...]²

A *Bűnbeesés* egyik zaklatott jelenetében elmérgesedő, heves szóváltásnak lehetünk tanúi, a sértések egymásra záporoznak. Az idősebb nő hirtelen visszavág hűgának, pattanásig feszült a hangulat. A szereplő szavait az elbeszélő lassan, lélektani magyarázatba merülve adja vissza:

– Talán engem is megkérdezhetnél, Margit! – szól rá Teréz haragosan és intőn, de ezzel a gyűlölettel és féltékenységgel szemben tehetetlen marad: nem is igen erősködik – megérezte a poklot, mely Margitban megnyílt és látja, csalhatatlanul, hová vezetne részvéte, könyörülete.³

2 SÓTÉR István, *A templomrabló* (1943) = S. I. *Művei*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 8–9.

3 SÓTÉR István, *Bűnbeesés*, Bp., Athenaeum, é. n. [1945], 11.

Négy barátnő havi rendszerességgel tartott budavári találkozásának a leírása közel ötven lapra rúg a regényben, s e terjedelmes résznek közel a negyedét a szerény uzsonna előkészítése tölti ki. Mintha gyorsan pergő képsor egyre alacsonyabb fordulaton vetítve lassan állóképpé meredne.

A *Budai átkelés* a romantikára jellemző mitikus térszemlélettel jeleníti meg a főváros ostromát. Megelevenedik a pincékbe rekedt emberek alvilága, de a szenvedő alakokra fentről mintha derengő fény vetülne. A felkavaró történetek minden elemükben érzékletesek, s egyszersmind jelképes értelműek. Jó példa, ahogy a menedéküket elhagyók az égre tekintenek: egyszerre aggódalmasan, a következő repülőgép támadását várva, s reménykedve, a gondviselő jelenlétét fürkészve.

A szépíró életművének az egyik kellemetlenül emlékezetes darabjával szeretném szemléltetni, milyen mélyen áthatotta a 19. századi regény poétikája Sötér írói világát. A *Női portré* főhőse a szegedi textilművek szövönője. A mai olvasó számára a termelési regény írásfeladat mintaszerű teljesítéseként hat. A negyedik szemelvény két irodalmi kultúra feszültségektől sem mentes találkozását hivatott érzékeltetni: az új életkort régi írásmód jeleníti meg:

Alacsony, sötétkék esőfelhők alatt, mezők közepén vöröslik messzire a csillag a Szegedi Textilkombinát homlokán. [...] a megváltozott mezőn, zümmögnek a zömök, bástyaszerű téglalapú épületek, neonfény borítja ezüstbe esténné az üvegteret. Pörkölt gyapot szaga lengi körül a gyár tömbjét, lobognak a főbejárat drapériái a szélben, s a hosszú folyosók mélyéből nyíló vasajtók mögött, a négyzet alakú, piaci terembe valami egyenletesen, soha nem lankadón tomboló szélvihar szorult: a verőgépek, a kártoló, a nyújtók, a gyűrűsfonók dobják föl ujjongó erejük hangját a mennyezetig. Nyári hajnalokra emlékeztető, kékezüst neonfény borul örökké a teremre; melegen, selymesen fehérlenek a gépeken feszülő szalagok, a hengerek alól kibomló fátalak, a gyűrűsfonó bonyolult, fekete acél-szervezetébe alákiyogó fonalak; csillog a parkett, s a munka diadalmas sugárutaiként csillognak a gépsorok messzire futó közei.⁴

A leírás tagadhatatlanul olyan írástudó alkotása, aki jól ismeri a 19. századi klasszikus regények alakját, jelesül az aprólékos környezetrajz poétikáját. A lelkesült szellem életre kelti a gyárat. Az üzem berendezésének a megszemélyesítése – többek között – Zola leírásaira emlékeztet, nevezetesen a bánya lényének megtestesítésére a *Germinal*ban. A *Női portré* kapcsán nem kerülhetem meg az 1946 után hirtelen bekövetkezett szemléletváltozás érintőleges tárgyalását.

Az átmenet éveiben voltak kortárs írók, például Márai, aki lényegében hasonló műveltségi háttérrel rendelkezett, mint Sötér, de ő történelmi éleslátással veszedelmes tévútnak érezte azt, amit a szovjet minta követői kiútnak. A hatkötetes magyar irodalomtörténet nem tárgyalja Márai Sándor munkásságát. A *magyar irodalom története 1945–1975* című akadémiai kézikönyv ellenben önálló fejezetben méltatja Jász Dezső tevékenységét. A *Tanács Magyarországtól a Pireneusokig* (1969) című emlékezéskötet

4 SÖTÉR István, *Női portré* (1951) = Uő, *Édenkert*, Bp., Magvető, 1960, 134.

szerzője a spanyol köztársasági hadsereg dandárparancsnoka volt, akinek a hamvait a Kreml falába helyezték volna el, ha időközben nem szűnik meg ez a temetkezési mód. Sőtér Jász Veronikával 1940-ben kötött házasságot. Vajon milyen tanulságot szűrhetett le apósának nemzetközi tapasztalataira hagyatkozva a kommunista mozgalom történetéből? Nem tudhatjuk. Az úgynevezett szocialista realizmus feltételeinek szinte tankönyvi pontossággal felel meg az 1951-ben keletkezett *Női portré*. A kifejezésmódok tudatos elsajátítása azonban a *Női portré* előtti alkotásoktól sem idegen, sőt megkockázatom, hogy az életmű egészére jellemző.

Sőtér tudósként elsősorban a 19. század kutatója volt, aki 20. századi íróként a 19. századi francia lélektani realizmust tekintette eszményének. Joyce-ot jelentékelennek tartotta. A *Fellegjárás* bizonyos részletei, a tudatáramlás látomásos megjelenítése inkább kivételnek tekinthető a szépíró életművében, mint szabálynak. Az elbeszélő szemléletmódját alapvetően az észelvűség, a latin szellem világosságának megfelelő személyiség-felfogás és nyelvhasználat határozza meg. A metonímia, s nem a metafora teremti meg a szöveg folytonosságát. Az időbeli és az ok-okozati érintkezésen alapuló történetmondás számít jellegadónak. A szereplőket jobbra az elbeszélő közvetlen jellemzéseiből ismerheti meg az olvasó, s ily módon még cselekedeteik rejtett indítékai felől sem támadhatnak kételyei.

Végezetül mit ajánlhat a mai értelmező időszerű, hozzánk szóló, felfedezésre érdemes alkotásként az olvasó figyelmébe? Külön csoportot alkotnak a szépíró életművében a Franciaországot idegen otthonként bemutató regények, amelyekben önként kínálkozik az összehasonlítás a házigazda és a jövevény kultúrája között. A *kísértet* cselekménye Franciaországban játszódik, a regény teremtett elbeszélője azonban magyar diák, aki csodálja a francia kultúrát. Főhőse a már említett német ösztöndíjas, aki menthetetlen tudathasadásban szenved, Bovary úrnak képzei magát. Vele ellentétben a fiatal magyar író mértéktartóan sajátítja el a francia szellemi élet szokásrendjét. Megtanulja az udvarias társalgás alapszabályait, a munka kínját mosollyal leplezi, élből semmit sem utasít el, a meghökkentőt pedig játékkal fogadja. A francia kultúrát magyar távlatból mérlegelő utazási regények elbeszélője fokozatosan fedezi fel, hogy az idegen valójában ismeretlen saját, a sajátjának hitt pedig elfelejtett idegen.

Napjainkban jottányit sem veszített érvényességéből az a belátás, mely szerint önmagunk megismeréséhez a másik világán át vezet az út.